

PAPER DETAILS

TITLE: ivi Yazisindan Arap Alfabetesine Ortak Bir Gereksinim: Alfabe ve Yazı Sistemleri

AUTHORS: Yesim DİLEK

PAGES: 1-13

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2443449>

Journal of Universal History Studies

Çivi Yazısından Arap Alfabesine Ortak Bir Gereksinim: Alfabe ve Yazı Sistemleri¹ **A Common Necessity from Cunieform to Arabic Alphabet: Alphabet and Writing Systems**

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 23.05.2022 / 15.06.2022

pp. 1-13

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 5(1) • June • 2022 •

Yeşim Dilek

Ankara Hacı Bayram Veli University, Dr, Academy of Foreign Languages, Ankara, Turkey

Email: yesim.dilek@hbv.edu.tr

Orcid Number: 0000-0003-0863-5468

Cite: Dilek, Y. (2022). Çivi Yazısından Arap Alfabesine Ortak Bir Gereksinim: Alfabe ve Yazı Sistemleri . Journal of Universal History Studies , 5 (1) , 1-13 . DOI: 10.38000/juhis.1120381

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir.

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

* This work is licensed under a [Creative Commons BY-NC-SA 2.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.0/) (Attribution-Non Commercial-Share Alike).

Öz

Geçmiş uygarlıklara bakıldığında bir medeniyeti oluşturan kilit noktanın dil olduğunu ve bu kilidin anahtarının alfabe olduğunu belirtmek gerekir. Çivi yazısı ile hiyeroglif yazısının yaklaşık 3000 yıllık kendi saltanatlarından doğurdukları alfabenin tüm uygarlıklarda sürdürdüğü hükümlanlık göz alıcı nitelikler ortaya koymuştur. Fenike kökenli Latin alfabesi, kendine özgü işaretlerden oluşan Çin alfabesi, Sami dillerinden türeyen Arap alfabesi gibi her alfabe türü kendi sitilini oluşturan kadar uzun yol kat etmişlerdir. Osmanlı alfabesinin de yer aldığı Sami dilinden türeyen Arap alfabesinin serüveni oldukça uzun bir geçmişti kapsamaktadır. Arşivlerde kullanılan yazı dilinin ne kadar köklü bir tarihi olduğu belirtmek gerekirse Arap alfabesinin çıkış noktasını araştırmak için bu yolculuğun bizi yazının ilk çıktığı noktaya götürmesi kaçınılmazdır.

Anahtar Kelimeler: Çivi Yazısı, Ön Sami Dilleri, Alfabe, Arap Alfabesi.

Abstract

When looking at past civilizations, it should be noted that the key point that creates a civilization is language and the key to this lock is the alphabet. The dominance of the alphabet, which the cuneiform and hieroglyphic script originated from their own reign of about 3000 years, has revealed fascinating qualities in all civilizations. Each alphabet such as Latin alphabet with Phoenician origin, the Chinese alphabet consisting of distinctive signs, the Arabic alphabet derived from the Semitic languages has covered a distance until they create their own style. The adventure of the Arabic alphabet, which was derived from the Semitic language, including the Ottoman alphabet, covers a very long history. If needed to point out that the written language used in archives has a deep-rooted history, it is inevitable to investigate the journey of the origin of the Arabic alphabet will take us to the point where writing first emerged.

Keywords: Cuneiform, Proto Semitic Language, Alphabet, Arabic Alphabet.

Giriş

Yazının keşfi, toplumlar için derin kültürel, ekonomik ve sosyal sonuçlar doğuran, uygarlık yolundaki temel basamakları oluşturan en önemli etkenlerden biridir. Ortak bir gereksinim sonucu ortaya çıkan yazı düzenli, kolayca iletilir ve korunabilir olan kodlanmış bilgilere ulaşma ihtiyacının sonucunda doğmuştur. Bu açıdan bakıldığında yazı, toplumsal ve sosyolojik bağlamda Maslow'un (1943), 'Gereksinimler Piramidi' Teorisinde vurguladığı, piramidin ilk basamağını oluşturan insanoğlunun hayatta kalmak için ihtiyaç duyduğu oksijen, su, yemek, vb. temel kaynakları içeren fizyolojik gereksinimler haricinde tüm ihtiyaçları karşılar niteliktedir. Gereksinimler sırasıyla güvenlik, ait olma, özsaygı ve kendini gerçekleştirme ve bu sıralama açısından değerlendirildiğinde yazı, piramidin dört basamağını kapsayan bir ihtiyaç olarak düşünülebilir. Bu bağlamda yazının kaydedilebilir niteliğinin güven basamağını oluşturduğunu düşünebiliriz. Yazılı iletişim sayesinde başka kültürler ve bölgelerle iletişim ve toplumun sınırlarının belirlenmesi ile bireylerin o yerleşim bölgesine aidiyetini sağlar. Özel mülkiyet, servet ve toplumsal hakların yazılı belgeye dönüştürülerek bireye sağladığı öz saygıyı, son olarak da yazı ile hedeflerini ortaya koyup kendini gerçekleştirme olgusunu içerir. Aynı doğrultuda Childe'in (2010) da belirttiği gibi yazı ekonomik ihtiyaçlar sonucu ortaya çıkmıştır ve en eski yazılı belgelerin işlevi, mühürlerle ortak olarak serveti kaydetmek, hesabı tutmak ve toplumsal hak ve yükümlülüklerle ilişkin belgeleri saklamak amaçlıdır.

İnsanlar ihtiyaçları gereği iletişim kurmak için çeşitli yollara başvurmışlar ve ilk zamanlarda belirli nesnelere ya da koyalara taşlara çizim, kabartma veya boyamalar yaparak önce fikir yazısına (ideografik) ve ardından resim yazısına (piktografik) kullanmışlardır. Fikir yazısı, soyut anlamlar taşıyan ve düşünceleri ifade eden bir sembol yazısıdır. Somut nesnelerin tam olarak ölçüleri dikkate alınmadan resmedilmesidir. Bu iki yazı türünde de farklı dillerde başka söyleyişleri olup ses karşılığı önemli değildir. (Albayrak, 2016, s.18)

Yazıya geçilmeden önce hesap taşları olarak bilinen *token* veya *calculi* olarak adlandırılan küçük kil semboller yazıya geçişte önemli bir süreç teşkil ederler. Bu kilden yapılmış nesnelerin ve sembollerin her biri farklı bir mala tekabül edip ticaret için kullanılmaktaydı. Bunların Mezopotamya'da ortaya çıkan çivi yazısının ilk adımları olduğu genel kabul görmüş bir olgudur. (Albayrak, 2016, s. 19; Hırçın, 2000, s. 1)

İnsanoğlunun en önemli iletişim aracı olan ve Maslow'un ihtiyaçlar piramidinin neredeyse her basamağına bir şekilde hitap eden yazının küresel anlamda temel taşlarını oluşturan alfabenin ortaya çıkış serüveninde ilk olarak çeşitli bölgelerde farklı biçimlerde ortaya çıkan yazı sivilizasyonlarını incelemek çalışmanın kapsamı açısından faydalı olacaktır. Bunlardan ilki Mezopotamya'da ortaya çıkan ve çok çeşitli bölgelere yayılan çivi yazısıdır. Bunun dışında Eski Mısır'ın kendisine özgü ve yayılım alanı oldukça dar olan hiyeroglif yazı sivilizasyonu de alfabenin ortaya çıkış serüveninde kendisine bir yer bulmuştur.

Mezopotamya'da ortaya çıkan yazı, çivi yazı sistemidir. Bu sistem, yazının kil tabletlerin ve taşların üzerine önce basit resimler sonra ideogram ve fonetik değerler ile özel bir teknikle yazılmasıdır. Mısır yazısı ise hiyeroglif denilen yüzlerce sembolden oluşan yazı stildir. Her işaret belli bir sesi veya nesneyi temsil eder. Bu yazı soldan sağa veya sağdan sola yazılırken aynı zamanda yukarıdan aşağı da yazılabilir. En son ve asıl olan ise Doğu Akdeniz Ülkelerinde (Levant) ortaya çıkan alfabe sistemli yazı tarzıdır. Alfabenin ilk çıkış noktası kesin olarak bilinmemekle birlikte çoğunlukla Ön-Sami dil grubunda yer alan Fenike dili ve Aramiceden türediği kabul görmektedir. Fenike kökenli Latin alfabesi, kendine özgü işaretlerden oluşan Çin alfabesi, Sami dillerinden türeyen Arap alfabesi gibi her alfabe türü kendi sivilizasyonuna kadar pek çok değişime uğrayarak her bölgede farklı olarak gelişmiştir.

1. Çivi Yazısı

Fikir yazısı ve resim yazısının genişleyen toplum bilinci, ticaret ağı ve ihtiyaçların artması sebebiyle yetersiz kalmıştır ve nesnelerin belirli ses karşılıklarının olmasına duyulan ihtiyaç yazının ortaya çıkışını bir nevi zorunlu kılmuştur. Çivi yazısının ilk olarak Yakın Doğu’da MÖ 3200 yıllarında güney Mezopotamya’nın ilk yerleşenlerinden oldukları bilinen Sümer halkı tarafından keşfedildiği düşünülmektedir.¹ Uruk IV A’da keşfedilen tabletlerin üzerlerinde çeşitli işaretler olduğu gözlemlenmiştir. Bu tabletlerin üzerindeki simgelerin bazılarının ticari, bazılarının idari ya da dini içerikleri yansıttıkları bilinmektedir. (Kınalı, 1971, s. 5; Hırçın, 2000, s. 4) Bu belgeler, ekonomik siyasi ve toplumsal gücü simgeleyen tapınaklarda ortaya çıkmıştır. Bu kayıtlar, bahsedildiği gibi, önceleri basit sembolik resimsel işaretlerden oluşmaktaydı ancak bu işaretler ihtiyacı karşılamada yetersiz kaldığından daha sistemli olan çivi yazısı kullanılmaya başlanmıştır.

Eski Mezopotamya çivi yazısı önceleri resim, daha sonra hece yazısı özelliği kazansa da tam anlamıyla harf yazısı niteliği kazanmamıştır; ancak Eski Persçe ve Ugarit Dilinde kullanılan çivi biçimli harf yazısının temellerini kaynağı oluşturmıştır. (Albayrak, 2016, s. 22). Çivi Yazısı, yayılım alanıyla ve kullanıldığı diller açısından en çok önem kazanan yazı sitilidir. Mezopotamya’nın güneyinden Karadeniz’e, İran’dan Mısır’a kadar çok büyük bir yelpazede farklı kültürler ve farklı uluslar tarafından farklı dillere uygulanmıştır ve pek çok dilin yazı sistemi olarak kabul görmüştür. (Friedrich, 2000, s. 46; Albayrak, 2016, s. 22)

Mezopotamya’da başka araçların da kullanılmış olmasına rağmen çivi yazısı için kullanılan hammadde genellikle kil ve kamıştan oluşmaktadır; bu maddeler güney Mezopotamya’da bol miktarda bulunmaktadır. Yazıcı, kamış kalemi ıslak kil üzerine uygulayarak yazıyı oluşturmuş ve daha sonrasında bu tablet güneşte ya da fırında kurutularak dayanıklı hale getirilmiştir. Kısa sürede bu yazı türünde iki değişiklik oluşmuştur. Bunlardan birincisi, resimler daha belirli bir stile uygun olarak yapılmış ve böylece çivi yazısı ya da kama şekilli yazı gelişmiştir; diğeri ise basit resim simgeleri bir nesne ya da olayı betimlemenin ötesine geçmiştir. Böylece hece işaretleri ve ideogramlar ortaya çıkmıştır. Bu, ünlü harflerin de simgelendiğini göstermektedir. Sistem yüzlerce işareti içermektedir (Cathcart, 2011, s. 8). Mezopotamya’da çivi yazısının hece işaretleri, determinatifler ve logogramlarla yazılan, tam ve gerçek anlamda bir yazı sistemi olarak kullanılması hem biçimsel hem de içerik anlamında oluşması, yaklaşık MÖ 2700 yıllarına tekabül etmektedir. (Hırçın, 2000, s.11)

MÖ 3. binyılda çivi yazısı Suriye ve Kenan bölgesine yayılmıştır. Sami dili ile yazılmış olan bilinen en erken yazıt Kuzey Suriye’deki Ebla’da bulunmaktadır. Burada 1750 adet tamamen veya kısmen tamamlanmış; 4900 nispeten büyük ve binlerce küçük parçayı içeren Ebla arşivleri karmaşık bir şekilde çok erken tarihleri yansıtmaktadır. Birçok kopyası bulunan ve Sümerce karşılığı ile yüzlerce Eblait sözcük listesini barındıran iki dilli sözlük özellikle önemlidir. Ebla arşivlerinin keşfinden önce, M.Ö. III. binyılda en yaygın şekilde kanıtlanmış tek Sami dili, belgeleri değişik Mezopotamya’nın farklı bölgelerinden gelen Akadca’yı. (Friedrich, 2000, s. 223)

Ebla uygarlığına ait çivi yazılı tabletler Mari ve Ugarit arşivlerinden sonra kil tabletlerden oluşan en büyük üçüncü arşiv olarak bilinmektedir. Bu arşivler 1975 yılında Kuzey Suriye’deki Tell Mardik’te

¹ Bu sistemdeki en erken yazılı kayıtlar Sümer dilinde olduğu genel olarak kabul edilmiştir, bu yüzden ilk çivi yazısını geliştirenlerin Sümerliler olduğu tahmin edilmektedir. Diğer bir açıdan, yazı sisteminde Sümer dilinin fonolojisine (ses bilimine) tam anlamıyla uymayan belirli tuhaflıklar vardır. Buna bağlı olarak, çivi yazısının uzmanların Ön-Fırat kültürü olarak tanımladıkları daha erken bir halk tarafından icat edildiği ve Sümerlilerin bu sistemi kendi dillerine uyarladıkları ihtimaller arasındadır (Cooper, 1996, s.28).

bulunmuştur ve Sami dilinde yazıldığı keşfedilmiştir. (Doğan, 2022, s. 182) Ebla' da kullanılan çivi yazısı, Mezopotamya' da Sargon öncesi dönemin Sümerce belgelerinde kullanılmış olan çivi yazısına karşılık geldiği için ses değerlerinin saptanmasında güçlüklerle karşılaşılmamıştır. (Friedrich, 2000, s. 221)

Çivi yazısından sadece dış görünümüyle etkilenen yarı-alfabetik yazı sistemlerinden biri Eski Persçe'dir. Bu yazı sistemi, M.Ö. 6. yy. ortalarında, Persler'in Ahamenid sülalesinin resmi dilinin yazısı olarak kullanılmıştır. Döneme ait yazıtları, genellikle Eski Persçe, Elamca ve Babilce olmak üzere 3 dilde yazılmıştır. O dönemde Arami alfabesinin Ön Asya'da hakim dil olması, muhtemelen yazının alfabetik değer kazanmasına; ancak aynı zamanda Elam'la olan bağlar, çivi yazısı formunun benimsenmesine neden olmuştur (Hırcın, 2000, s. 20)

Alfabe ile yazılmış (MÖ14-13 yy.) sayısız metin Ugarit (Ras Shamra) ve yakınındaki Suriye'de (Rasibn Hani) bulunmuştur. Ugarit, dili ve halkı Batı Sami kökenli olan küçük bir devlet merkezi olarak adlandırılmıştır. Bir liman niteliğindeki Ugarit kentinin genişlemesi, Hurri ve hatta Girit gibi uygarlıkların etkileri sonucunda olmuştur. (Friedrich 2000, s. 66). Ugarit alfabesi, Ugarit dilinin sınırı dışına çıkmayan 30 harfi kapsamaktadır. Ugarit alfabesi çivi yazılı bir alfabedir. İfade sisteminin bir parçası olarak içinde herhangi bir ideogram veya determinatif kullanılmamıştır. Bu yazı Yakın Doğu' daki en eski alfabe yazısı örneğini oluşturmaktadır (Friedrich, 2000 s. 68) Bu bağlamda Ugarit alfabesi, Kenan'da türeyen alfabe ile Mezopotamya'nın kil üzerine kamy kalemle yazılmış çivi yazısı tekniğini birleştirmiştir. Ugarit'te bulunan metinlerden birçoğu (abecedaries) alfabetik olarak düzenlenmiştir (Healey, 1990, s. 12). Bu türün en eski örneği 30 harften oluşmaktadır. Bu düzen daha sonra uyarlanan Fenike-İbranice, Grek ve Latin alfabesinin temelini oluşturmaktadır.

2. Mısır Hiyeroglifi

Mısır hiyeroglif yazı sistilinin adı Grekler tarafından Mısırlı rahiplere duydukları bilgeliği simgeler nitelikte *kutsal işaretler* anlamına gelecek şekilde konulmuştur (Friedrich, 2000, s. 14). Bu yazı sitili çivi yazısının aksine dağılım alanı oldukça az ve yerel bir yazı olarak kalmıştır.

Mısır yazısıyla çivi yazısı birbirlerine oldukça benzemektedir. Aynı çivi yazısı gibi hiyeroglif yazı sitili de aynı işaret türlerinden, yani eylem bildiren işaretlerden veya ideogramlardan, fonetik işaretlerden ve determinatiflerden meydana gelmiştir (Friedrich, 2000, s. 54). Ancak bu dilde çivi yazısından farklı olarak yüzlerce sembolik işaretlerden oluşan hiyeroglif yazısı gelişmiştir. Bu sistem çivi yazısı ile akrabadır; ancak oldukça önemli farklılıklar bulunmaktadır. İlk olarak özgün işaretler her zaman resim olarak kalmıştır ve bu belirli bir stile dönüşmemiştir. İkinci olarak ünlü harfler yazılarda belirtilmemiştir. Son olarak da Mısır dilinde her bir ünsüz harf sesi, 24 temel işaret dizisi ile simgelenmiştir (Davies, 1990, s. 77).

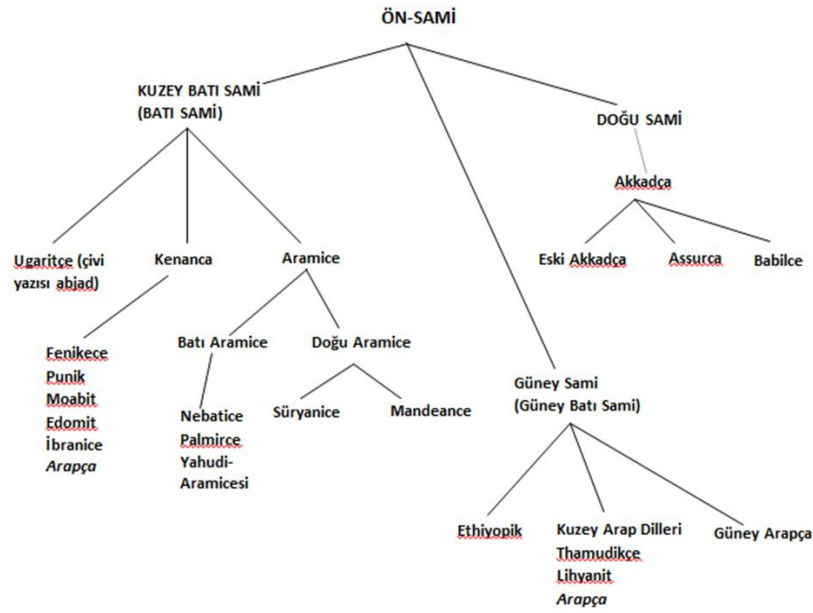
Hiyeroglif yazı piramit duvarı, tapınak duvarı, halk anıtları, dikilitaşlar, boyamalı mezar duvarları ve kamy kalem ve mürekkeple papirüs gibi çeşitli kaynaklar üzerine yazılmıştır. Mısırlıların yazı malzemesi olarak papirüs kamışının liflerinin sıkıştırılması ile üretilen ve ismi bazı Avrupalı toplumlarda hala korunan bir tür kağıt kullanmışlardır. Yazım aracı olarak ise kırmızı veya siyah mürekkebe batırılarak çizim yapılan kamıştan elde edilmiş bir tür fırça kullanılmıştır (Friedrich, 2000, s. 19) Fischer'in (1989). Belirttiği üzere yaklaşık MÖ 2000'e kadar papirüse yazmak için 'hiyeratik' denilen daha bitişik olan bir el yazısı stili geliştirilmiştir. MÖ 700'e kadar ise daha hızlı ve dik yazılan bir el yazısı sistemi geliştirilmiş ve bu 'demotik' olarak adlandırılmıştır.

Birkaç istisna dışında 3000 yıllık antik Mısır tarihi boyunca hiyeroglif yazısı (hiyeratik ve demotik boyutları) yalnızca Mısır dilinde kullanılmıştır. Mezopotamya bölgesindeki ülkelerin çeşitli komşularına yayılan çivi yazısının aksine, Mısır yazı sistemi sadece Mısır ile sınırlı kalmıştır. İstisnalar ise Hiyeratik rakam sisteminin Kenanlarda kullanılması ve MÖ 400 yılına tekabül eden bir Aramîk papirüsünde demotik yazının bulunmasıdır (Rendsburg, 2003, s. 32).

3. Ön Sami Dilleri ve Afabenin Ortaya Çıkışı

Alfabenin oluşum serüveninde oldukça önemli bir rol oynayan, Sami dillerinden türeyen, içerisinde Osmanlı alfabesini de barındıran Arap alfabesinin kökenini incelemek için öncelikle Ön Sami dil alfabelerinin ayrıntılı bir şekilde araştırılması gerekmektedir. Şekil 1’de görüldüğü gibi Sami dillerinin sınıflandırılması konusunda birçok farklı görüş bulunmasına rağmen genel olarak dilbilimciler doğu, kuzeybatı ve güney Sami dilleri olmak üzere üç bölüme ayırmışlardır.

Şekil 1: Ön-Sami Dil Sınıflaması

Kaynak: Shah, 2008, s. 270.

Alfabe, Doğu Akdeniz ülkelerinin insanlık tarihine en büyük katkısı olarak düşünülmektedir. Hiyeroglif sistemi, dilin sessiz harflerini içeren 24 temel işaret sırasından oluşması ile alfabe sistemi ile yakınlık gösterir. Ancak Mısırlılar bunları yüzlerce diğer işaretten (ideogramlar, çift sessizler, üçlü ya da dördümlü sessizler) ayrı tutmamışlardır. Yine de Mısır yazı sisteminin alfabenin keşfine teşvik edici bir unsur olduğu düşünülmektedir. Alfabenin keşfinin tarihi ve kaynağı tam olarak bilinmemekle birlikte bazı uzmanlar genel olarak Batı Sami dili konuşan Kenan Bölgesinde bir yerlerde yaklaşık MÖ 2. bin yıllarında ortaya çıktığını savunmaktadırlar (Coulmas, 1989, s. 37; Healey, 1990, s. 61).

Alfabe sisteminde kullanılan sembollerin yaklaşık iki düzinesi harften oluşmakta ve her biri tek bir sessiz harfi simgelemektedir. Lineer alfabe olarak adlandırılan, kuzey batı Sami dil grubuna ait olan, standart Kenan alfabesinde biçimlerin kendileri yaygın kullanılan nesnelerden alınmıştır ve bu kelimeler ait olduğu

nesnenin ilk sesi ile başlar. Örneğin: ‘ev’ kelimesinin karşılığı ‘bayt’ ya da ‘bet’ tir ve /b/ için ev resmi; el kelimesinin karşılığı ‘yad’ veya ‘yod’ dur ve /y/ için el resmi kullanılmaktadır. Bu sistemde sesli harfler simgelenmemiştir. Onun için ‘ev’ kelimesi yazılmak istenildiğinde BYT ya da BT harfleri el için YD harfleri yazılmaktaydı (Rendsburg, 2003, s. 42). Zamanla, çivi yazısında, hiyeratik ve demotikte olduğu gibi birçok özgün işaretler belirli bir stile uygun hale gelmiştir, bu yüzden her zaman orijinal resmi tanımak kolay olmamıştır.

Alfabe yazısının diğer bir çeşidi olan çivi yazısı sistemi de (böyle söylenmesinin sebebi Mezopotamya çivi yazı sistemindeki işaretlerin kama formunda olmasıdır) Ugarit ve diğer yerleşimlerde kullanılmıştır. Lineer ve çivi yazısı gibi en erken alfabe yazıları genellikle soldan-sağa yazılmaktadır (Gordon, 1967, s.18; Gordon, 1982, s. 35).

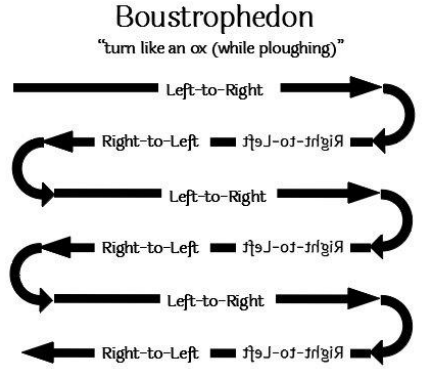
Alfabenin insanlığa en önemli katkısı okuma-yazmayı kolaylaştırmış olmasıdır. Antik dünyadaki okur-yazar nüfus oranı bilinmemekle birlikte Kenan Bölgesindeki oranın Mısır ve Mezopotamya’dan daha fazla olduğu muhtemeldir. Mısır ve Mezopotamya’daki yazı sistemi yüzlerce işaret içerdiğinden elverişsiz ve kullanışsız olduğu sonucuna varılabilir. Hem Mısır’da hem de Mezopotamya’daki yazıtların elit kesim tarafından oluşturulduğu kesin olarak bilinmektedir. Çivi yazısı ve hiyeroglifin aksine alfabe basittir ve yalnızca iki düzine harfin ezberlenmesi yeterlidir. Tevrat’ta yer alan Hakimler kitabı 8:14 ayetinde kesin bir kanıt olarak gösterilebilir. Bu ayete göre genç bir adam, 77 halk önderinin ismini yazmış ve yazdıkları halk tarafından anlaşılabilmiştir. Bu durum, alfabenin hitap ettiği kesimin çok daha geniş kapsamlı ve anlaşılabilir göstermektedir.²

Doğu Akdeniz’e özgü en eski alfabe yazıtları, Sinai yarımadasının güneybatısında yer alan Serabitel-Khadem’de yaklaşık MÖ. 1500 olarak tarihlendirilen lineer alfabesi ile yazılmış olan Ön-Sami yazıtlarıdır. Yakınlardaki turkuaz madeninde çalışan ve muhtemelen Kenanlı işçiler tarafından duvara oyulmuş yazıtlardır (Allbright, 1969, s. 53). Bu yazılarda yaklaşık 25 farklı işaret bulunmaktadır ve bunlar şüphesiz alfabe niteliği taşımaktadır. Çoğu uzman tarafından bunların Batı-Sami diline ait olduğunu iddia edilmektedir.

Melchert’in (2015) belirttiği gibi Hint-Avrupa dil ailesinden Anadolu’ya ait Luvice ya Mezopotamya’dan alınan çivi yazısı ya da Luvi hiyeroglifi olarak bilinen yerel bir yazı stili ile yazılmıştır. Hiyeroglif Luvi yazıtları MÖ 15. ve 8. yüzyıla tarihlenmektedir ve hem Anadolu’da hem de kuzey Suriye’de bulunmuştur. Luvi hiyeroglif yazısı Mısır hiyeroglifine kıyasla daha zor anlaşılan bir yazı sistemidir. Luvi hiyeroglifi *boustrophedon* olarak yazılmıştır. Bu yazının ismi Grekçe’den alınmıştır ve etimolojisi ‘bous’ öküz + ‘strephein’ döndürmek anlamına gelmektedir. Bu bağlamda yazıcı yazıyı yazarken sağdan sola başlayıp soldan sağa tekrar devam ederek bir nevi ‘öküzü sabana koşar’ gibi yazmaktadır. Fenike yazıtlarında da bu tür yazı stiline rastlanmaktadır. Aşağıdaki satırlar bu stille yazılmış bir örnektir.

² ... Ve Sukkot adamlarından bir genci tutup ona sordu; ve o Sukkot reislerini, ve ihtiyarlarını, yetmiş yedi kişiyi yazıp ona bildirdi. Hakimler 8/14

Şekil 2: Boustrophedon yazı stili örneği

Kaynak: www.biblequestions.org-https://biblequestions.info/2020/03/14/what-is-boustrophedon/

Demir Çağı boyunca Fenike şehir devletlerinin yükselişi ve İsrail, Ammon, Moab, Edom ve birçok Arami krallığı gibi milli oluşumların ortaya çıkması ile birçok farklı türde alfabetik sistem görülmüştür. Bu şehir devletlerinin ve krallıkların ortaya çıkışının doğal bir sonuç olarak Mısır bölgeden geri çekilmiş ve Mezopotamya'nın bölgede etkisi azalmıştır. Buna bağlı olarak Mısır ve Akkad metin sayılarında oldukça azalma görülmüştür.

Bu dönemin en dikkat çekici özelliklerinden biri dini yazıtların ağır basmasıdır. En erken el yazısı örneği yüzyıllar sonra ortaya çıkmasına rağmen tek Tanrılı dinlere ait kutsal yazıtlar eski Doğu Akdeniz uygarlıklarının en geniş kapsamlı yazıtları arasındadır. Bunlardan biri İbranice Tevrat'tır. Zamanla, Doğu Akdeniz yazısı ve dili sınırlarının ötesine geçmiştir. Örneğin: kuzeye, Danuna (günümüz Adana Türkiye) Krallığı'nın Luvice konuştuğu tahmin edilmektedir. (MÖ 8.yy) Burada Kraliyet yazıtları hem Luvice hem de Fenike dilinde yazılmıştır. (Türkiye Karatepe'de bulunmuştur.) Fenike tüm Akdeniz bölgelerini (en batıda İspanya'nın İber yarımadasına kadar) kolonileştirmiştir. Sonuç olarak Fenike metinleri tüm Akdeniz'de bulunmuştur. Diğer bir aşamada, Fenike dili, Punik olarak bilinen batı Akdeniz'de (Örneğin; Kuzey Afrika'da Kartaca) de konuşulmaya başlanmıştır (Encyclopædia Britannica, 2022).

Aramice de Fenike dili ile aynı ölçüde yayılmış olan bir dildir. Aramilerin Yeni-Assur ve Yeni-Babil dönemlerinde Mezopotamya'ya yayılmasıyla Asur ve Babiller tamamen iki dilli olmuşlardır. (Akkadça ve Aramice). Bu krallıkların yayılımı ile Aramice Batı Asya ve Mısır'da ortak dil haline gelmiştir. Tevrat'ta ki 2 Krallar kitabının 18. Bölüm 26. Ayetinde, Kudüs görevlileri, Asurluların elçi olarak gördükleri Judah (Yahudah)'ya: "Lütfen biz kullarınla Aramice konuş. Çünkü biz bu dili anlarız. Yahudi dilinde konuşma. Surların üzerinde halk bizi dinliyor." demiştir. (Aramice her iki uygarlığın da ana dili olmamasına rağmen uzmanlar elçinin Asur ordusunda görev yapan bir Arami olduğu konusunda hem fikirlerdir.) Pers döneminde,

³ Boustrophedon yazı stili, yazının sağdan yazılmaya başlanıp diğer satırda adalgaç kitna metsis ub ridimetsis emte maved nedemnöd aşab rarket Grekçe, Luvice ve Güney Arap dilli yazıtların bazılarında bulunmaktadır. kamzay ibig 'rurüşok anabas üzükö' ev rideçkerG inekök ninemileK anlamındadır.

Aramice yazıtlar Mısır ve Afganistan gibi uzak bölgelerde de bulunmuştur. Eski çağın geç dönemlerinde, Yahudilerin yayılmasıyla birlikte, İbranice de yakın Doğu'ya ve Akdeniz'e dağılmıştır.

Kenan Lineer alfabesi, Demir Çağı boyunca gelişmiştir ve bunun sonucunda da iki temel tür ortaya çıkmıştır: daha tutucu ve sınırlarını aşmayan Fenike stili (Fenikeliler, İbraniler, Moabitler vb. tarafından kullanılan) ve daha yenilikçi olan Aramice stili (Deir Alla metinleri ve Aramiler tarafından kullanılan). Bu iki türden, Eski Güney Arap Dili, Grekçe (ve ondan Latince ve Coptic-Eski Mısır Dili), Kuzey Arap Dili, Süryanice, Arapça vb. tüm diğer alfabeler türemiştir (Lipinski, 1997, 104; Rendsburg, 2003, s. 22; Shah, 2008, s. 274).

Shah (2008), Fenike alfabesi yazı sistemi ile ilgili pek çok detay vermiştir. Bu yazı sistemi ünlü harf gösterilmeden yazılan ünsüz harf alfabesidir. Yazı yönü, yatay olarak sağdan sola bazen de bustrophedon tarzıdır. Harf sayısı, 22'dir. Ancak farklı bölgelere ve zamana bağlı olarak çok değişiklikler görülmektedir. Arami alfabesi çok çeşitli lehçelere ayrıldığı için tek bir özelliği olan Arami alfabesinden bahsetmek mümkün değildir; ancak genel olarak Fenike alfabesinden farklı olarak Aramicede belirli ünlü harfler belirtilmiştir. Bu dil daha çok yöneticilerin ve kutsal yazıtların dilidir. Talmud'un ve Tevrat içerisindeki kitaplardan Daniel ve Ezra'nın dili Aramicedir. Aynı zamanda Hz. İsa'nın çok büyük bir ihtimalle bu dili kullandığı düşünülmektedir.

Doğu Akdeniz (Levant), Yakın doğunun kesişme noktasında yer aldığı için, çok kültürlü bir bölgedir. Bu durum bazı Eski Güney Arap yazıtlarının Kudüs gibi İsrail topraklarında bulunma sebebini açıklamaktadır. Doğu Sami dilleri, Eski Akkad, Babil ve Asya dilleri olarak ayrılan ve günümüzde yok olan Akkad dilini içermektedir. Kuzeybatı veya Batı Sami dilleri Ugarit, Fenike, Punik, Edomite, Moabite, Ammonite, İbraniceyi ve Arapçayı kapsayan Fenike dillerini kapsarken aynı zamanda MÖ 900 civarında Suriye'de kullanılan Aramiceyi de içermektedir. Aramice, Arapçanın İslamiyet'in yayılmasıyla ortak dil haline gelene kadar tüm Yakın ve Orta Doğu'nun ortak dili olarak kullanılmaktaydı (Hetzron, 1997, s. 27; Ullendorff, 1958, s. 69-70). Aramice aynı zamanda kendi içinde iki dala ayrılmaktadır. Batı Aramice, Nabatice, Palmirce, ve Yahudi-Aramicesini kapsar. Doğu Aramice ise Süryanice ve Mandaeen dillerini içerir. Batı Aramicesi, erken Hristiyan Kilise dili olduğu için oldukça önemlidir. Diğeri ise Yukarı Mezopotamya ile bağlantılıdır (Ginsberg, 1970, s. 115).

Sami dillerinden bir diğeri olan Güney ya da Güneybatı Sami antik Güney Arap lehçelerini, İslam Öncesi Kuzey Arap dillerini ve Etiyopya dillerini bir araya getirir. Arapça, Güney Sami dil grubunda yer almasına rağmen son zamanlarda Kuzey Batı Sami dil grubu ile dil bilgisi açısından daha çok benzediği ortaya çıkmıştır. Antik çağlarda Kitab-ı Mukaddes'te, Grek ve Pers dilinde yazılmış olan birçok kaynakta Arap Yarımadasında Arapların varlığından bahsedilmiştir. MÖ 9. yy olarak tarihlendirilen birçok Asur ve Babil çivi yazılı tabletlerinde kuzey çöl bölgesinde bulunan ve Aribi olarak bilinen bir halkla ilgili yazılara rastlanmıştır (Luckenbill, 1926, s. 235). Bu halkın göçebe bir yaşam tarzı olmasına rağmen, İslam öncesi Arabistan'ın antik yerli halkı olduğu düşünülmektedir. MÖ 2. bin yılda Arabistan'ın güneybatı bölgesi yüksek kültürlü bir yerleşime tanıklık etmiştir. Bu dönemde tapınaklar, kubbeler ve özenle hazırlanmış kanallar antik çağda ne denli önemli bir kültürel yere sahip olduklarını göstermektedir. Güney Arabistan, Arap Yarımadasının batı kıyısını doğuya bağlayan antik ticari geçiş yolu olmakla birlikte aynı zamanda Akdeniz, Yakın ve Uzak Doğu'nun kesişme noktasında bulunur. Mekke ve Medine bu kesişme noktasının yakınında bulunan iki yerleşim yeridir.

Güney'in dili İslamiyet'in gelişiyle Araplar tarafından kullanılan Klasik Arapçadan keskin çizgilerle ayrılmaktadır. Güney Arap dili taş, seramik ve metal gibi sağlam nesnelere işlenen günümüze kadar dayanabilen düzenli bir yazı stilidir ve bu açıkça bir Ön-Kenan yazı modelidir. Güney Arap yazısı, sağdan sola yazılan ve bazı örneklerde boustrophedon stilini de içeren 29 sessiz harften oluşur. Bazı örneklerde bu yazının soldan sağa doğru yazıldığı da görülmektedir. Etiyopik yazılar Güney Arap yazısından etkilenip soldan sağa yazıyı uyarlanmışlardır (Gruendler, 1993, s. 89; Beeston, 1970, s.75).

Arap Yarımadası'nın Güney ve Kuzey'inde ve antik ticaret ağında Kuzey Arap dilleriyle bağlantılı Güney Arap yazı stilinden faydalandığı görülen sayısız yazıt ve duvar yazısı bulunmuştur. Yapılan çözümlemelerde Kuzey Arap dillerine ait kelimeler ile geç İslam Öncesi dönemine ait kelimeler arasında kesin bir uyum görülmektedir. Çoğu zaman Arapçanın kökeni sayılan İslam öncesi Kuzey dilleri Ön-Arapça olarak adlandırılmaktadır (Abbott, 1939 s. 5).

Nebati ve Pamir putperest (pagan) krallıklarında belirli isimler ve 'al' gibi belirteçler Kuzey dilleri ile benzerlik göstermekle birlikte özellikle 'al' belirtecinin Klasik Arapçada halen kullanılıyor olması oldukça dikkat çekicidir. Nebatiler, resmi yazı dili olarak Aramiceyi kullanmalarına rağmen Klasik Arapçanın öncüsü olan çeşitli Arap lehçelerini konuşmuşlardır. Bu durum, sonraki yazıtlarda ortaya çıkan Arapça yazının Nebati-Aramice modeline dayandığı gerçeğinden dolayı kayda değer bir olgudur (Gruendler, 1993, s. 65). Bu erken model hem anıtsal yazı hem de cursive (bitişik el yazısı) stilindedir. Cursive ve lineer yazı, anıtsal karakterlerin oluşturduğu bitişik yazılmış sessiz harfleri bölerek yazıyı kolay okunur ve yazılır hale getirmektedir ve Arap yazı stili bu önemli nitelikleri içermektedir. Klasik Arapçanın kökeni için önemli olan Namara'da bir yazıt bulunmuştur. Bu yazıt, İmru adına Lakhmid kralına adanmıştır ve Arap imlasının ilk örneği olarak görülmektedir. Dahası, bu kitabe Aramice özellikli kelimeler içermesine rağmen dil bakımından Klasik Arapça ile yakından bağlantılıdır. Bunun gibi İslam öncesine ait Ürdün, Suriye, Zabad, Harranve daha birçok yerde Klasik Arapça bağlantılı yazıt ortaya çıkarılmıştır (Shah, 2008, s. 275; Bellamy, 1985, s. 34). Klasik Arap harfleri, Ön-Sami dillerinde anlamlı kelimeleri simgeleyen harflerin kısaltması olarak kabul edilebilir. Arap alfabesi iki türlü harf düzeninden oluşmaktadır. İlki tüm diğer alfabelerin kökeni olan Fenike alfabesi bağlantılı Abjadi diğeri ise bugün standartlaşmış olan ve harflerin şekillerine göre sınıflandırıldıkları Heja'idir (İslam Ansiklopedisi, 1950). Sonuç olarak, İslam öncesi dönemde eski Arap dili oluşumu ile ilgili bazı ipuçlarına ulaşılmıştır. Günümüze kadar ulaşan epigrafik kanıtların azlığı nedeniyle belirli yazıtların varlığına rağmen genel olarak Arap yazı dilinin çok yaygın olmadığı ve İslam öncesinde daha çok sözlü olduğu kabul edilmektedir. Klasik Arap yazı dilinin gelişimi tartışmalara sebep olmaktadır. Çoğu uzman, bu yazının parşömen, papirüs, hurma ağacı gövdesi, kireç taşı gibi dayanıksız materyallere yazıldığı için yayılamadığını savunmaktadır. Yine de ilk yazılı kaynak olarak kabul edilen Kur'an-ı Kerim'de vurgulanan bağımsız yazı sembolleri çarpıcı nitelik taşır. Günümüz bilim adamları, İslam sonrası dönemde Arap dilinin oldukça seçkin bir telaffuzu olduğunu düşünmektedir. Klasik İslam bilginleri Kur'an'ın dilbilim stiline hiçbir dile uymadığını vurgulamaktadırlar.

Osmanlı alfabesiyle doğrudan bağlantılı olan Fars alfabesinin kökeni ise Eski Pers krallığına dayanmaktadır. Aramice, ortak dil olduktan sonra Eski Pers çivi yazısı sistemi yalnızca kraliyet yazıtlarında kullanılırken diğer yazıtlarda Arami alfabesiyle yazılmış Arami dili kullanılmıştır. Pers Kralı Achaemenid, (MÖ 6.yy) Assur İmparatorluğu'nu ele geçirmesiyle Arami yazı sistemi benimsenmiştir. Grekçe'nin bürokratik dil olmasıyla birlikte, bu dil bir süre Aramice ile paralel olarak kullanılmıştır. Ancak daha sonra, Persli kâtipler, Aramice metinlere Farsça sözcükler eklemeye başlamışlar; böylece Huzvaresh sistemi ortaya

çıkış, Orta Pers dönemi gelişmeye başlamış ve Grekçe azalmıştır. Bu sistem, bir kelimenin Aramice yazılması ancak Farsça okunması anlamına gelmektedir. Daha sonraki dönemlerde Merkez Asya'daki kâtipler kendi yerel kelimelerini Aramice metinlere eklemişlerdir. Part Krallığı da (günümüz İran'ının kuzeydoğusunda yer alan bir medeniyettir) aynı şekilde Aramice'ye kendi kelimelerini eklemiş ve yerel dil bilgisi kurallarını uygulamışlardır. Bu bağlamda konuşma dilinde de çok az Aramice sözcük kalmıştır ve Persçe bu bölgede ana dil niteliği kazanmıştır (Frye, 1988, s. 58).

Klasik Farsça'nın kökeni, kelime kökleri ülkenin değişik kesimlerinde konuşulan dillerden alıntıdır, ama kelimelerin çoğunluğunun kökü Eski Farsçadandır. Alfabe stili Arap alfabesine dayanır, bu alfabaya Arapça'da bulunmayıp Farsça'da bulunan ج, چ, پ ve گ harflerinin eklenmesiyle oluşmuştur. Osmanlı alfabesi büyük ölçüde bu alfabeden uyarlanmıştır. Osmanlı Türkçesi, müslüman olan Türkler arasında İslam diniyle birlikte yayılan Arap alfabesiyle yazılmıştır. Arap alfabesi uygar alfabesiyle belirli bir dönem birlikte kullanılmıştır ve bu her iki dilin de sağdan sola yazılması, bir kelimedeki harflerin birbirine bitleştirilmesi, küçük ve büyük harf ayrımının olmaması, uygar yazısından Arap alfabesine geçişi kolaylaştırmıştır. Arap alfabesinde Türkçe ses yapısına uygun olmayan birçok özellik bulunmasına rağmen Türkler tarafından en uzun süreli ve çok yaygın bir biçimde kullanılan bir alfabedir. Türkçede 8 tane sesli harf varken Arap alfabesi 3 sesli harfi içermektedir. Buna ek olarak Arapça'daki bazı sessiz harflerin Türkçe karşılığı bulunmamaktadır. Arap alfabesi 28 harften oluşur; ancak Farsça ve Osmanlıca'nın ses ihtiyaçlarını karşılamak için bazı harflerin eklenmesiyle Osmanlıca harf sayısı 31'e ulaşmıştır (Yüce, 1999, s. 56; Develi, 2004, s. 67).

Sonuç

Yazının ilk olarak Yakın Doğu'da MÖ 3200 yıllarında güney Mezopotamya'nın ilk yerleşenleri olarak kabul edilen Sümer halkı tarafından ortaya çıkarıldığı düşünülmektedir. Eski Mısır kültüründe ise farklı bir sistemde ve sembolik şekillerde ortaya çıktığı bilinmektedir. Mezopotamya'da ortaya çıkan yazı, çivi yazı sistemidir. Bu sistem, yazının kil malzeme ya da taşların üzerine işaretler ile yazılmasıdır. Mısır yazısı ise hiyeroglif adı verilen yüzlerce sembolden oluşan bir yazı stildir. En son ve asıl olan, günümüzde de geçerliliğini koruyan ise Doğu Akdeniz Ülkelerinde (Levant) ortaya çıkan alfabe sistemidir. Alfabenin ilk çıkış noktası kesin olarak bilinmemekle birlikte çoğunlukla Ön-Sami dil grubunda yer alan Fenike dili ve Aramiceden türediği kabul görmektedir.

Geçmiş uygarlıklara bakıldığında, bir medeniyetin gelişim sürecinin en önemli kilit noktasının dil olduğu ve bu temel unsurun en temel noktasının da alfabeye olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Çivi yazısı ve hiyeroglif yazısından oluşan sistemin kullanıldığı yazı biçimleri uygarlıkların gelişimine ve oluşumuna çok büyük katkılar sağlamıştır. Arap alfabesinin oluşum sürecinde oldukça farklı kültürlerin ve pek çok farklı sosyolojik ve kültürel bağlantının yer aldığını görmek dikkat çekicidir.

Kaynakça

- [1] Abbott, Nabia (1939), *The Rise of the North Arabic Script and its Kur'anic Development*, University of Chicago Press, Chicago.
- [2] Albayrak, İrfan (2016), “Sembollerden Çivi Yazısına Geçiş ve Yazının Anadolu’ya Gelişi”, *Archivum Anatolicum* 10/2, (15-26).
- [3] Allbright, William Foxwell (1969), *The Proto-Sinaitic Inscriptions and Their Decipherment*, Harvard University Press, Massachusetts.
- [4] Beeston, F. L. Alfred (1970), *The Arabic Language Today*, Hutchinson, London.
- [5] Bellamy, A. James (1985), “A New Reading of the Namārah Inscription”, *Journal of the American Oriental Society*, 105(1). (31–51) .
- [6] Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2022, January 27). Phoenicia. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/place/Phoenicia>
- [7] Cathcart, J. Kevin (2011), “The Earliest Contributions to the Decipherment of Sumerian and Akkadian”, *Cuneiform Digital Library Journal*. ISSN 1540-877, (1-12).
- [8] Childe, Gordon (1983), *Kendini Yaratan İnsan*, Varlık Yayınları, İstanbul.
- [9] Cooper, Jerrold (1996), *Sumerian and Akkadian, The World's Writing Systems*, Oxford University Press, New York City.
- [10] Coulmas, Florian (1989), *The Writing Systems of the World*, Blackwell Publisher, Oxford.
- [11] Davies, W. V. (1990), *Egyptian Hieroglyphs, Reading the Past: Ancient Writing from Cuneiform to the Alphabet*, University of California Press, Berkeley.
- [12] Develi, Hayati (2004), *Osmanlı Türkçesi Klavuzu*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- [13] Doğan, Servet (2022), “Ebla Tabletleri Eski Ahit’in Tarihselliğini Destekliyor mu?” *İktimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*. 6/1, (181-204).
- [14] Fischer, Henry George (1989), *The Origin of Egyptian Hieroglyphs Origins of Writing*. University of Nebraska Press, Lincoln.
- [15] Friedrich, Johannes (2000), *Kayıp Yazılar ve Diller*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- [16] Fyfe, Richard Nelson (1988), “The History of Ancient Iran History of the Persian Language in the East (Central Asia)”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 108, No. 2, (55-59).
- [17] Ginsberg, H. L. (1970), *The Northwest Semitic Languages World History of the Jewish People*, Rutgers University Press, New Brunswick .
- [18] Gordon, H. Cyrus (1982), *Forgotten Scripts*, Basic Books, New York.
- [19] Gordon, H. Cyrus (1967), *Ugaritic Textbook*, Pontifical Biblical Institute, Rome.
- [20] Gruendler Beatrice (1993), *The development of the Arabic scripts: from the Nabatean Era to the First Islamic Century*, Harvard University Press, Berkeley.
- [21] Healey, F. John (1990), *Early Alphabet, Reading the Past: Ancient Writing from Cuneiform to the Alphabet*, University of California Press, California.
- [22] Hetzron, Robert (1997), *The Semitic Languages*, Routledge, London.
- [23] Hırçın, Selen (2000), *Çivi Yazısı Ortaya Çıkışı, Gelişmesi, Çözümü*, Eskiçağ Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- [24] Kınal, Füzulan, (1969), “Çivi Yazısının Doğuşu ve Gelişmesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 12, (1-7).

- [25]Lipinski, Edward (1997), Semitic languages: Outline of a Comparative Grammar, Leuven Peters.
- [26]Luckenbill, Daniel David (1926), Ancient Records of Assyria and Babylonia Shalmaneser III. USA, The University of Chicago Press, Chicago.
- [27]Maslow, Abraham (1943), “A Theory of Human Motivation”, Published in Psychological Review, 50, (370-396)
- [28]Melchert, H. Craig (2015), Luwian Language, Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/topic/Luwian-language>
- [29]Rendsburg, A. Gary (2003), Near Eastern Archeology Writing and Script with Special Referenca to Levant, Eisenbrauns, Winona Lake Indiana.
- [30]Rendsburg, A. Gary (2003), Near Eastern Archeology, Semitic Languages, Eisenbrauns, Winona Lake Indiana.
- [31]Shah, Mustafa (2008), “The Arabic Language”, Rippin, The Islamic World, New York, London: Routledge, (261-277).
- [32]Tevrat (2018). Dorlion Yayınları.
- [33]Ullendorff, Edward (1958), “What is a Semitic Language?”, Orientalia, Vol 27, no 1, (66-75).
- [34]www.biblequestions.org - <https://biblequestions.info/2020/03/14/what-is-boustrophedon/>
- [35]Yüce, Nuri (1999), Osmanlı Medeniyeti Tarihi. Cilt I. Osmanlı Türkçesi, İrcıca Yayınevi, İstanbul.